

Bújt az üldözött, s felé

Kard nyúl barlangjában,

Szerte nézett, s nem lelé

Honját a hazában...

Kölcsey Ferenc

Aligha tudunk meglenni a holt költők társasága nélkül, ha honszeretetről beszélünk; a 19. századiak kiváltképpen jól jönnek. A Himnusz sorai pedig a téma legközepébe visznek; egyszerre hordoznak mély érzelmi töltetet s fogalmazznak meg messze vivő és súlyos gondolatokat. A vers nemzeti ima, de ezen túl fontos funkciója – Benedict Anderson terminusával élve –, hogy a polgárok számára elképzelt közösségként jeleníti meg a nemzetet. A közkeletű félreértéssel szemben ebből nem következik, hogy a nemzet pusztán fikció. A Himnuszt közösségben énekelve – már az is sokat mondó, hogy ez csak közösségben fordul elő! – az énekesek előtt a nagyobb közösség, a nemzet víziója jelenik meg, amelyhez tartoznak. A nemzet végül is mindazok virtuális közössége, akik különböző viszonylatokban – a válogatott futballmérkőzés közönségétől az iskolai évnnyitó résztvevőig – a Himnuszt éneklék. Jóval több ez egyszerű kognitív viszonyról: az összetartozás-érzés megélt lesz.

Am ehhez másra is szükség van. A hazaszeretetet vagy – a 19. század modorában – honszeretetet milyen viszonyban van a más nemzethez tartozók iránt érzett gyűlölettel? Ahogy az 1930-as évek vészterhes légkörében Johan Huizinga kérdezte: mi a különbség patriotizmus és nacionalizmus között? Kezdjük a honszeretettel, mert ez annyira magától értetődőnek tetszik! Persze csak látszólag az; valójában olyan fogalom, amelynek korántsem evidens a tartalma, és nagyon szövevényes, hosszú a története.

A szeretet tárgya ugyanis koronként változott, attól függően, hogy az adott korban mit értettek hazán. Maga a szó – annyi más, ma használatos, a társadalmi és politikai életre vonatkozó kifejezéshez hasonlóan – görög eredetű. Amikor az Iliász ötödik énekében Pandaros, szövetségesével, a trójai Aineiásszal folytatott párbeszédében afőlött kesereg, hogy képtelen volt nyilával halálra sebezni a görög Diomédészt, s fogadkozik, hogy ha majd hazatér, tűzre veti a haszontalan fegyvert, a patris szó a konkrét szülőföldet, az otthont jelenti:

Ámde ha még hazaérek, s látom még a szememmel

otthonomat s nőmet s meredektetejű palotámat,

akkor ugyan fejem egy más ember messe le nyomban,

hogyha nyilam széttörve a fényes tűz közepébe

nem hajitom, mert hasztalanul volt társam a harcban.

(Devecseri Gábor fordítása)

A haza a csata kellős közepén kerül elő: a szóhoz – mint majd látni fogjuk – nagyon gyakran társul az ellenség képze: vele szemben kell a hazát, akár életünk árán, megvédeni. Később a fogalom elvontabbá válik, a konkrét fizikai hely iránt érzett feltétlen lojalitás a poliszra ruháztatik át, az etikai dimenzió politikai tartalmakkal gazdagodik. Platón dialógusában a halálra ítélt Szókratész beszélgetőtársának, Kritónnak – aki menekülésre biztatja – a hazaszeretetet feltétlen morális maximaként, minden mást, még az önfenntartás parancsát is megelőző, legfőbb kötelezettségként írja le. Szókratész azt mondja, ha elszökne, elébe állnának a város törvényei és közössége – ugyanis ezek testesítik meg a hazát –, és figyelmeztetnék:

(...) apádnál, anyádnál és minden más ősnél becsesebb a haza és tiszteletreméltóbb és szentebb is, jelentősebb az istenek és az értelmes emberek előtt is, és tisztelnünk kell őt, és jobban kedvére jámunk és hízelegnünk a neheztelő hazának, mint az apánknak, és vagy meggyőznünk, vagy megtennünk, bámit parancsol is, és eltűmünk, ha valami szenvedést ránk mér, nyugodtan, akkor is, ha megüt, akkor is, ha megkötöz, akkor is, ha a csatába küld, hogy ott megsebesüljünk vagy meghaljunk, mindezt meg kell tennünk (...)
(Platón: Kritón, 51b2–b11, Devecseri Gábor fordítása)

Jóllehet a középkori szerzők gyakorta és kedvvel idézik Horatius harmadik ódáját, hogy édes és dicső dolog a hazáért meghalni („Dulce et decorum est pro patria mori” [III.2.13]), a patria fogalma más jelentést hordoz a kor embere számára, mint az antikvitás századaiban. (Kantorowicz 1957: 232). Az a polisz, amelyért Szókratész kész volt életét áldozni, többé nem létezik. A patria egyfelől továbbra is a lokalitás, a falu, a szülőföld – ez a patria natalis. Másrészt a szó vallási tartalmakat szív magába: a hívő keresztény igazi pátriája nem az a szűk fizikai hely, ahova született, s ahol életét leéli, hanem a mennyei Jeruzsálem, a patria celestis; az elsődleges lojalitás tárgya ez utóbbi, ez az, amiért a hívő a vértanúság keretében életét adja. Aztán az ezredfordulót követő évszázadokban az egyre inkább jogi entitássá váló királyság, a regnum tart igényt erre a feltétlen hűsre és szeretetre; ha a helyzet úgy kívánja, az alattvalóknak éppen úgy fel kell áldoznia magát a király által megszemélyesített absztrakt földi hazáért, mint a hívőnek az égiért. Ez a haza valójában a már emlegetett Anderson-féle elképzelt közösség: jóval nagyobb, semhogy tagjai egy falu lakóihoz hasonlóan személyesen ismerhetnék egymást.

A közösség összetartozás-tudatának centrumában a király áll; egyszerre van szó az uralkodóról mint konkrét hús-vér személyről, illetve a dinasztikus folyamatosság és a korona által megtestesített absztrakt, jogi és misztikus entitásról. Ebben a közösségi érzésben nem elhanyagolható szerepe van a közös etnikai leszármazás mítoszának – lásd a Hunor és Magyar történetében elmesélt eredetmítoszt! –, ám a modern nemzettudattal szemben ez nem igényli a nyelvi és kulturális homogenitást. A modern nemzetállamtól eltérően a közösség határait nem térképen megrajzolható vörös vonal jelöli ki, hanem az egyéneket a szakrális centrumhoz, az uralkodóhoz kapcsoló alattvalói viszony.

A másik gyakorta idézett antik szöveghely Cicero kijelentése, hogy a haza az életénél is drágább („Patria mihi vita mea carior est”). A római jog pedig leszögezi, hogy aki a csatatéren életét áldozza, ha a res publica üdve ezt kívánja, az így nyert dicsőség révén örökké él. A középkori törvényalkotók szerint a haza védelme akár az apagyilkosságot is jogossá teszi, jóllehet odáig kevesen mennek el, mint Coluccio Salutati (1331–1406) firenzei humanista (!), aki körültekintő részletességgel írja le, miféle szörnyű tetteket követelhet a hazafítól az édes hazaszeretet, a dulcis amor patriae. Megeshet, hogy atyánk fejét szekercével kell széthasítani, bátyánkat ledöfni vagy akár a terhes nőtől kivágni a meg nem született csecsemőt. (Kantorowicz 1957: 245–246.)

A leghamarabb kikristályosuló nyugat-európai nemzeti monarchiákban – Franciaország, Anglia, Spanyolország – a hazaszeretetet, az amor patriae-t a korabeli hivatalos ideológia minden más etikai parancsot felülíró primer kötelezettségnek tekintette. Erre különösen a korán központosított francia monarchia szolgáltat példát. A francia királyok – például a 14. század elején a pápával összeütköző Szép Fülöp – kifejezetten igényelték ezt az államilag inspirált patrióta etikát, amit a francia klerikusok készséggel szállítottak. A hazaszeretet érzésének tágabb kontextusa itt a veszély, az ellenség megjelenítése; tőle kell megóvni a hazát; a hon iránti szeretethez ezekben az esetekben jöszön magától értetődően kapcsolódik a hősiesség, a heroizmus atmoszférája. És persze itt mindig van gyűlölet is. Ezt könnyű felszítani, ha az ellennel kapcsolatban hagyományos etnikai sztereotípiák is társulnak, amelyek szükségképpen – a gondolkodás ökonómiájából következően – jelen vannak az emberi közösségek életében a legkorábbi idők óta, s nem feltétlenül negatív szerepben. Egy emberi közösség viszonyát a többihez, no és saját pozícióját előszeretettel festi meg karikatúraszerű auto- és heterosztereotípiákban. Önmagáról és másokról elnagyolt karakterképeket rajzol. (Trencsényi 2011: 36–86) A mód, ahogyan a másik megjelenik, legtöbbször nem mentes némi rosszmájúságtól vagy lenézéstől, de nem feltétlenül mélyül gyűlöletté. Ez csak kiélezett szituációkban következik be, kivált, ha a homályos ellenérzés ideológiailag artikulálódik. A modern nemzet, s a hozzátartozást megjelenítő nemzettudat, a nemzeti hovatartozás érzése számos szállal kapcsolódik a premodern tradíciókhoz.

Az elképzelt közösségnek olyan formája ez – figyelmeztet Benedict Anderson –, amely idő- és térkonceptióját, valamint felépítésének módját illetően gyökeresen különbözik archaikus elődeitől, a vallási közösségtől és a dinasztikus birodalomtól. Ezekben ugyanis a szakrális és a profán dimenzió az időt és teret egyformán két különböző ontológiai szférára osztotta. A hívő a szent időbe a szent helyeken tud belépni, s a politikai közösség felépítése is vertikális, vagyis a politikai közösséget, a regnumot az alattvalóknak a szakrális jelleggel rendelkező uralkodóhoz mint központhoz való kapcsolódása alkotja meg. A modern nemzet viszont szekularizált időben és olyan homogén térben létezik, amelynek pontjai nem illeszkednek egy egekbe nyúló kozmológiai hierarchiába. Anderson definíciójában ennek az új típusú közösségnek három, egymással szorosan összefüggő jellemzőjét emeli ki:

A (...) nemzet (...) elképzelt politikai közösség, amelynek határait és szuverenitását egyaránt veleszületettnek képzelik el. (...) A nemzetet behatároltnak képzelik el, mivel még a legnagyobb is – foglaljon akár milliárdnyi embert magába – véges határokkal rendelkezik (még ha tágíthatók is ezek), határvidékein túl pedig más nemzetek élnek. (...) Szuverénnek képzelik el, mert a fogalom abban a korban született, amikor a felvilágosodás és a forradalom lerombolta az isteni elrendelést követő, hierarchikus birodalmak legitimitását. (...) Végül pedig közösségként képzelik el, mivel függetlenül az épp fennálló, bármely nemzetben jelen levő egyenlőtleneségtől és kizsákmányolástól, a nemzetet mindig mély, horizontális bajtársiasságként fogják fel. Alapvetően ez a testvériség tette lehetővé az elmúlt két évszázadban oly sok millió ember számára nem is annyira a gyilkolást, hanem az ilyen behatárolt elképzelésekért vállalt önkéntes halált. (Anderson 2006: 20–22)

Túlságosan leegyszerűsítő lenne a patriotizmust a szülőföld, a hon, a saját nemzet iránt érzett feltétlen szeretettel, a nacionalizmust pedig a más nemzetek iránt érzett gyűlölettel azonosítani. Az egyébként erre hajló Huizinga is figyelmeztet, hogy a dolog a valóságban bonyolultabb (Huizinga 1941: 6). Már csak azért is, mert koránt sincsen egyetértés arra nézve, hogy pontosan mi a nacionalizmus. Ernest Gellner szerint a nemzet etnikai-kulturális határainak politikai határokká történő átváltoztatására, vagyis a nemzetállam megeremtésére irányuló szándék (Gellner 2009: 11). Gellner teóriájában a nemzetállam az egyéni szabadságon és a társadalmi mobilitáson alapuló modern társadalom és a modern kapitalista gazdaság működéséből következik. Hugh Seton-Watson nacionalizmus-értelmezése kettős: a nemzet létrehozására irányuló politikai mozgalom és ennek a mozgalomnak az ideológiája (Seton-Watson 1977). Elie Kedourie szerint a nacionalizmus a kulturális elitek produkuma: a nemzet létrehozását célként

megfogalmazó teória, amelynek eszmetörténeti gyökerei a 18–19. századi német gondolkodásban, mindenekelőtt Kant, Fichte és Schlegel filozófiájában keresendők (Kedourie 1993). Az elmélet központi magja az önrendelkezés koncepciója, amely egyszerre vonatkozik az egyénre és a nemzeti közösségre. Kedourie a fő problémát abban látja, hogy túl erős a kísértés az önrendelkezés kizárólagos alanyának a közösséget tekinteni. Veszélyes, mert az egyéni autonómia felszámolásához vezet. Ám álláspontjával szemben joggal felvethető, hogy ez nem szükségszerű fejlemény.

A 19. századi liberális nacionalizmusban volt hely az individuális szabadságok számára; képviselői úgy vélték, a nemzet éppenséggel az egyéni képességek kifejlődésének ideális keretét jelenti. Anthony D. Smith értelmezésében a nacionalizmusnak négy aspektusa van: egyszerre jelenti a nemzetek kialakulásának folyamatát, a nemzethez tartozás érzését, a nemzeti státusz elérését célként megfogalmazó mozgalmat, illetve ez utóbbi ideológiáját (Anthony D. Smith 1995: 9).

Van abban valami paradox és érthetetlen, hogy a modern nemzetállam oly erős, elemi erejű érzelmeket képes kiváltani. Hiszen a nemzet – mivel terjedelme okán tagjai személyesen nem ismerhetik egymást – lényegében absztrakt jellegű. Mégis számtalan példát találunk arra, hogy polgárai a legdrágábbat, életüket adják ezért az absztrakt entitásért. Márpedig közmegegyezés, hogy a hazaszeretet végső próbája éppen ez: kész legyél meghozni a végső áldozatot. Mert „Sehonnai bitang ember, / Ki most, ha kell, halni nem mer, / Kinek drágább rongy élete, / Mint a haza becsülete.” Látnunk kell, nem a 19. századi romantikus költő szokásos túlzásáról van szó – aki egyébként valóban meghozta ezt az áldozatot –, hanem arról, hogy a 20. század két világháborújában milliók adták életüket ettől az elemi érzéstől sarkallva... És aligha lehet ezt elintézni azzal, hogy az emberek könnyen becsaphatók hazug és gyilkos ideológiákkal – különösen a modern kor talajt vesztett, gyökértelen tömegemberei. Ha ugyanis ezt elfogadjuk, még mindig megmarad a kérdés: miért éppen ezzel lehet visszaélni? Meg kell tehát magyarázni, miért van erre az ideológiai kínálatra ilyen tömeges kereslet. Nem vitás, hogy van. Itt válik világossá a Benedict Anderson-féle elképzelt közösség. Nem egyszerű fikció vagy tömeges illúzió. Ez a kollektív képzelet olyan valóban létező fizikai és szellemi objektívációk körül kristályosodik ki, mint a nyelv, a mítosz, a közös tradíció, amelyek nemzedékről nemzedékre hagyományozódnak. Ezek teszik a nemzetet átélhető, természetesen képzelet közösségé. Különösen a nyelv fontos – bár itt is van kivétel, elég csak Svájcot említeni –, hiszen ez az egyéni identitás olyan eleme, amely nélkül öntudatra ébredésünk sem lehetséges. Sokatmondó, hogy a honosítást, vagyis a nemzeti–állampolgári közösségbe fogadást angolul 'naturalization'-nek, naturalizációnak, természetessé tételnek hívják. Az, hogy a nemzet olyan tipikusan új és modern szimbólumok körül kristályosodik ki, mint a logóként használt országtérkép, amelyen a hazát vastag piros vonal választja el a nem-hazától, a külföldtől, vagy a múlt kódjába vesző közös együttélés tárgyi emlékeit felmutató múzeum, a modern társadalmi képzeletvilágban (social imaginary) – Charles Taylor kifejezésével élve – nagyon is megfér a nemzet eredendő ősiségére és természet adta jellegére vonatkozó képzetekkel (Taylor 1995).

Forduljunk ismét a holt költők társaságához: miként telítődik mélységesen személyes érzelmekkel Radnóti Miklós Nem tudhatom című versében a térképen ábrázolt absztrakció, és hogyan olvad össze a személyes kis-haza a közös nagy-hazával!

*Ki gépen száll fölébe, annak térkép e táj,
s nem tudja, hol lakott itt Vörösmarty Mihály;
annak mit rejt e térkép? gyárat s vad laktanyát,
de nékem szöcskét, ökröt, tomoyot, szelíd tanyát;
az gyárat lát a látcsőn és szántóföldeket,
míg én a dolgozót is, ki dolgáért remeg,
erdőt, fűttyős gyümölcsöst, szállót és sírokat,
a sírok közt anyókát, ki halkán sírogat,
s mi főntről pusztítandó vasút, vagy gyárüzem,
az bakterház s a bakter előtte áll s üzen,
piros zászló kezében, körötte sok gyerek,
s a gyárak udvarában komondor hempereg;
és ott a park, a régi szerelmek lábnyoma,
a csókok íze számban hol méz, hol áfonya...*

Hinné-e valaki, aki nem ismeri a 20. század magyar történelmét, hogy ennek a honhoz írott forró szerelmi vallomásnak a szerzőjét azok pusztították el, akik magukat tartották a nemzeti lényeg kizárólagos képviselőinek, maguknak vindikálva a jogot megmondani, ki a magyar és ki nem? Utóbbiakra pedig kimondatott – Esterházy Péterrel szólva –, hogy amputálandóak a nemzettestről. Százezreket tagadtak ki a nemzetből; az út az állampolgári, politikai és emberi jogoktól való megfosztással kezdődött – lásd zsidótörvények! –, és a fizikai megsemmisítéssel végződött. (Bizony, kard nyúlt az üldözött felé barlangjában!) A történetek nyomán fogalmazta meg Bibó István, hogy miféle tragikus zsákutcába vezet, ha a nemzet ügye és a szabadság ügye szembekerül egymással, ha egy közösség

belegabalyodik a téveszmébe, hogy az előbbi kiteljesedéséhez az utóbbi felszámolásán keresztül visz az út. A bibói tételből következik a patriotizmus nem jelentheti a rossz és gonosz politikai rendszer iránti kritikátlan rajongást! Annál kevésbé, minél inkább azonosítja ez önmagát a nemzettel. Nehéz időkben jó ezt szem előtt tartani. Amikor a harmincas évek közepén Nagy-Britanniában kiadtak egy esszékötetet *Mi a patriotizmus?* címmel (MacDonald [ed.] 1935), a szerzők – akik között filozófus, történész, író, költő, politikus, katona és tisztviselő egyaránt helyett kapott – nem mulasztották el, hogy rámutassanak erre a boldogabb vidékeken triviálisnak tetsző igazságra.

Alasdair MacIntyre egy 1984-es előadásában, a mindig aktuális dilemmát fölvetve, hasonló következtetésre jut. Mintha Bibót hallanánk

Világos tehát, hogy a patrióta erkölcs nem a hatalmi, politikai status quót, nem a különböző kormánypolitikákat zárja ki a racionális bírálat hatóköréből. Hát akkor mit? A válasz: a projektként felfogott nemzetet, ami a múltból a jövő felé haladva kialakította-kialakítja a maga sajátos erkölcsi arculatát, és ami a maga szervezett és intézményesült formájában megtestesíti a politikai autonómia iránti igényt. (...) A patrióta oly módon köti össze nemzetének az ő személyes erkölcsi és politikai identitását is formáló múltját a projektként felfogott jövővel, hogy ezért a programként felfogott nemzetért felelősséget is vállal. Csak ez a fajta hűség feltétel nélküli; minden egyéb, kormányok, kormányzati formák vagy politikai vezetők iránti lojalitás ahhoz a feltételhez kötött, hogy vajon mennyiben mozdítják elő a tervként felfogott nemzeti ügyet. (MacIntyre 2005: 44)

Irodalom

Anderson, Benedict, 2006. *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről.* Fordította Sonkoly Gábor. Budapest: L'Harmattan – Atelier.

Gellner, Ernest 2009. *A nemzetek és a nacionalizmus.* Fordította Barabás András. Budapest: Napvilág.

Huizinga, Johan, é. n. [1941]. *Patriotizmus, nacionalizmus.* Fordította Szentkuthy Pál. Budapest: Danubia Kiadás.

Kantorowicz, E. H. 1957. *The King's Two Bodies: a Study in Mediaeval Political Theology.* Princeton: Princeton University Press.

Kedourie, Elie, 1993. *Nationalism.* Fourth, expanded edition. Blackwell, Oxford UK– Cambridge USA. MacDonald, N. P. (ed.) 1936. *What is Patriotism?* h.n.: Thonnton Butterworth, Ltd.

MacIntyre, Alasdair 2005. *Café Babel (51) Erény-e a patriotizmus?* Fordította: Musza István 39–48.

Seton-Watson, Hugh, 1977. *Nations and States. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism.* London: Methuen.

Smith, Anthony D, 1995. 'A nacionalizmus'. Heil Tamás fordítása. In: Bretter Zoltán– Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus.* Pécs: Tanulmány, 9–26.

Taylor, Charles, 1995. *Nacionalizmus és modernitás.* Fordította Tarbai Gabriella. *Világosság* 8–9. 5–27.

Trencsényi Balázs 2011. *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet–Európában.* Budapest: Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely.